

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

Azerbaycanlı Şair, Akademisyen, Fikir Adamı Halil Rıza Ulutürk'ün Hayatı Edebi Kişiliği ve Eserleri*

Azerbaijani Poet, Academician, Intellectual Halil Rıza Ulutürk's Life, Literary Personality and Works

Osman ALBAYRAK

Öğr. Gör. Dr., Giresun Üniversitesi, Rektörlük, Türkçe ve yabancı Dil Uygulama ve Araştırma Merkezi
osmanalbayrak_1986@hotmail.com
Orcid ID: 0000-0002-9105-7664

Öz: Halil Rıza Ulutürk, Sovyetler Birliği dönemi Azerbaycan Edebiyatında (1920-1991) öne çıkan şair ve akademisyenlerden biridir. Sovyet coğrafyasında, yaşadığı dönemin yerli, yabancı şair ve fikir adamlarıyla tanışmış, ayrıca sanatsal ve ideolojik açıdan kendine özgü tarz oluşturmuş bir kişiliktir. Bu durum eserlerinde kullanmış olduğu gerek dil gerekse konu bakımından kendini göstermektedir. Türkçenin kullanımına verdiği önem ve baskıcı Sovyet rejimine karşı Azerbaycan Azadlık Hareketi'nde bir fikir adamı olarak öne çıkması, onu çağdaşları arasında ayrı bir yere koymaktadır. Çalışmada Halil Rıza Ulutürk'ün hayatı genel hatları ile ele alınmış, edebi kişiliği ve düşünce dünyası incelenmiş ayrıca kaleme almış olduğu eserleri verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Halil Rıza Ulutürk, hayatı, edebi kişiliği, eserleri.

Abstract: Halil Rıza Ulutürk is one of the prominent poets and academicians in Azerbaijani literature of the Soviet Union period (1920-1991). In the Soviet geography, he met with local and foreign poets and intellectuals of the period he lived in, and he is a personality who has created his own unique style in terms of artistic and ideological aspects. This situation manifests itself in terms of both language and subject matter used in his works. The importance he attached to the use of Turkish and his coming to the forefront as an idea man in the Azerbaijan Azadlık Movement against the oppressive Soviet regime puts him in a separate place among his contemporaries. In this study, Halil Rıza Ulutürk's life is discussed in general terms, his literary personality and world of thought are analysed and his works are given.

Keywords: Halil Rıza Ulutürk, life, literary personality, works.

GİRİŞ

Hayatı

Halil Rıza Ulutürk, 21 Ekim 1932¹ tarihinde Azerbaycan'ın Salyan rayonuna² bağlı Pirebbe köyünde dünyaya gelmiştir. Babasının adı Rıza Nağıyev, annesinin adı ise Hanım Nağıyeva'dır. Halil Rıza'nın dedelerinden Rüstem Bey 1918 yılında Ermeni Taşnakları tarafından Azerbaycan'da yürütülen

¹ Bazı yerlerde Halil Rıza'nın doğum tarihi 1933 olarak yazılmıştır. Şairin pasaport ve askerlik belgesinde de 1933 yılı yazılmıştır. Ancak Halil Rıza'nın kendisi doğum tarihinin 1932 yılı olduğunu belirtmiştir. "Teşvîgatçı" dergisini kendi ile yaşıt saymıştır (Habibbeyli, 2017: 4).

² **Rayon:** Sovyetler Birliğinde vilayet, ülke ve cumhuriyetlerin, büyük şehirlerin terkinde olan idari bölge (Altaylı, 2018: 2809).

* Bu çalışma Prof. Dr. Bahadır GÜNEŞ tarafından yürütülen Halil Rıza Ulutürk'ün Şiirleri (Metin-Fiil-Sözlük) adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Geliş Tarihi:26.08.2024

Kabul Tarihi:02.03.2025

Yayın Tarihi:30.04.2025

Atıf: Albayrak, O. (2025). Azerbaycanlı şair, akademisyen, fikir adamı Halil Rıza Ulutürk'ün hayatı edebi kişiliği ve eserleri. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 112-125. Doi: 10.33437/ksusbıd.1538802

etnik temizlik faaliyetleri esnasında şehit edilmiştir (Altaylı, 1998: XII). Halil Rıza'ya adını veren dedesi Halil Bey'dir. Halil Bey bir parça tarlası, bir çift öküzü, bir pulluğu olduğu için 1933 yılında Sovyet hükümeti tarafından köyünden sürülmüştür. Daha sonra ise milliyetçi düşüncelerinden dolayı Sovyet hükümeti tarafından 1937 yılında tutuklanarak Sibirya'ya sürülmüştür. Aile, mal varlığı ellerinden alınmasından sonra 1939 yılında Salyan'a taşınmıştır (Erenoğlu, 2005: 21). Ailenin bütün yükü artık 30 yaşlarında olan Halil Rıza'nın babası Rıza Bey'in omuzlarına binmiştir. Rıza Bey, II. Dünya Savaşı başlar başlamaz orduya çağırılmıştır. O, 1941-1942 yıllarında Moskova yakınlarındaki çatışmalarda büyük fedakârlıklar göstermiş ve Salyan'a döndüğünde vücudu mermilerden ve bombalardan dolayı 17 yara almıştır. Rıza Bey 17 Ekim 1957 yılında ise vefat etmiştir (Nebiyev, 2009: 29).

Halil Rıza ilk eğitimine 1939 yılında Salyan rayonunda bulunan "*Salyan İki Numaralı Ortaokulu*'nda" başlamıştır (Ehmedov, 2002: 6). Okuldaki başarıları ve davranışları ile öğretmenlerinin dikkatini çeken Halil Rıza bu yıllarda Salyan Şehir Kütüphanesi Edebiyat Derneğine üye olmuştur. Üyesi olduğu edebiyat derneği, Halil Rıza'nın edebî kişiliğinin ilk temellerinin atılmasına vesile olmuş ve bu yıllarda şair, ilk şiirlerini yazmaya başlamıştır. İlk şiiri olan "*Kitab*" 1948 yılında "*Azerbaycan Pioneri*"³ adlı gazetede yayımlanmıştır (Nebiyev, 2009: 30-31). Genç yaşında edebiyat camiasına giren Halil Rıza'yı, İmamverdiyev (1999: 79) yazar Mirza İbrahimov'un düzenlediği ve başkanlık ettiği "*Gençler Günü*"nın birinde Eliğa Kürçaylı'nın yanında bir genç vardı. Ateş parçası gibiydi. O, Salyan şehrinden gelmiş dokuzuncu sınıf öğrencisi Halil Rıza'ydı sözleriyle anlatmaktadır.

Salyan İki Numaralı Ortaokulu'ndaki eğitimini tamamlayan Halil Rıza, 1949 yılında *Azerbaycan Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Gazetecilik Bölümünde* eğitim görmeye başlamıştır. 1951 yılında üniversitede eşi Firengiz Hanım ile tanışmıştır. Firengiz Hanım, 1932 yılında Bakü'de doğmuştur. *Azerbaycan Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesinde* okumuş ve 1956 yılında buradan mezun olmuştur (Kerimova, 2002: 34). Üniversite eğitimi sırasında 1951 yılının Ekim ayının ilk günlerinden Tarih Fakültesinin önünde Halil Rıza ile tanışmıştır. Bu tanışıklık 7 Aralık 1956 tarihinde evliliğe dönüşmüştür (Erenoğlu, 2005: 23). Devlet Matbuat Komitesi'nin 26 *Bakü Şubesi Matbaasında* personel şube müdürü olarak çalışmıştır. 1969 yılında Azizbeyov *Azerbaycan Petro-Kimya Enstitüsü*nün "*İlmi Kommunizm*" kürsüsünde önce baş laborant, 1970 yılından itibaren ise öğretim üyesi olarak çalışmıştır (Kerimova, 2002: 34).

1954 yılında eğitimini tamamlayan Halil Rıza aynı yıl "*SSRİ Yazarlar Birliği*" üyesi seçilmiştir (Ehmedov, 2002: 6-7). 1955 yılında iş hayatına başlayan Halil Rıza "*Azerbaycan Kadını*" adlı gazetede redaktör olarak görev yapmıştır (Ehmedov, 2002: 6). Bu gazetede çalıştığı dönemde ilk şiir kitabı olan "*Bahar Gelir* (1957)"i çıkarmıştır. Çalışmalarıyla edebiyat camiasının dikkatini çeken Halil Rıza 1957 yılının Ağustos ayında *Azerbaycan Yazarlar Birliği* tarafından Moskova'ya gönderilmiş ve burada bulunan "*M. Gorki Dünya Edebiyat Enstitüsü*"nde 1957-1959 yılları arasında iki yıl "*Yüksek Edebiyat*" eğitimi almıştır (Ehmedov, 2002: 7). Aynı şekilde eğitime kabul edilen şair Neriman Hasanzade, Halil Rıza'nın Moskova'daki en yakın dostu olmuştur. Moskova'daki eğitim sırasında şair, yurt dışından gelen Pablo Neruda, Romen Rolan, Nazım Hikmet gibi ünlü şair ve yazarlarla da tanışma fırsatı bulmuştur. Ayrıca daha sonraları şöhret kazanacak olan Cengiz Aytmatov, Resul Hemzetov, Yergeni Yevtuşenko, Davit Kugultinov gibi sanatçılar şairin okul arkadaşları olmuştur (Nebiyev, 2009: 34).

Moskova'daki eğitimini tamamlayan Halil Rıza 1959 yılında Bakü'ye dönmüş ve *Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü*ndeki eğitimine devam etmiştir. 1963 yılında "*Savaşın Sonraki Azerbaycan Sovyet Edebiyatında Şiir Türü*" konulu tezini başarıyla savunmuş ve "*Filoloji Bilimleri Namizedi*"⁴ olmuştur. Halil Rıza savunmadan sonra Pedagoji Enstitüsü'nde öğretmenlik yapmaya başlamıştır (Ehmedov, 2002: 7).

³ **Pioner:** Sovyetler Birliği döneminde 10-14 yaşlarındaki çocuklardan oluşturulmuş komünist çocuk teşkilatı. Ayrıntılı bilgi için bk. (Özdemir, 2018: 91-101).

⁴ Günümüz akademik camiasında Ph. Dr. (doctor of philosophy) derecesine denk gelmektedir.

1964 yılında şairin I. Karabağ Savaşı'nda şehitlik mertebesine yükselen oğlu Tebriz Halilbeyli doğmuştur (Kerimova, 2002: 36). Şairin ikinci oğlu Rıza Halilbeyli ise 1965 yılında doğmuştur (Erenoğlu, 2005: 30).

1967 yılında Halil Rıza'nın ilk Türkiye ziyareti gerçekleşmiştir. Azerbaycan yazarlarıyla birlikte Türkiye'ye gelen şairin Türkçülük ülküsü bu ziyaret neticesinde şekillenmiştir (Kerimova, 2002: 5).

Halil Rıza, Azerbaycan dilinin sadeliği, yabancı dilin tesirine kalmaması için kendine has bir mücadele yolu seçmiştir. Nerede olursa olsun kendi dilinde düzgün konuşmayan kişilerden duyduğu her yabancı kelime için 5 Gepik ceza ücreti talep etmiştir, konuşmasından memnun kaldığı soydaşlarına ise 1 Manat ödül vermiştir (Ehmedov, 2002: 7). Bu durum günümüzde tuhaf karşılanabilir lakin Sovyet döneminde işe kabulün birinci şartı Rusça bilmektir. Bu planlı bir Ruslaştırma politikasıydı. Halil Rıza'nın bu tuhaf görünen davranışıyla yaptığı, planlı Ruslaştırma politikasına meydan okumaktır.

Şair, sanat hayatı boyunca sansürlere, engellemelere ve baskılara maruz kalmıştır. 6 Ocak 1969 tarihinde APİ⁵'de yapılacak olan Halil Rıza'nın okuyucuları ile buluşma günü için Bakü'nün çeşitli yerlerine afişler asılmıştır. Ancak 6 Ocak sabahı Sovyet Komünist Parti organlarının emriyle afişler yırtılmıştır. Bu durum Halil Rıza'yı derinden yaralamıştı. Ayrıca Halil Rıza'nın Türkiye'de yayımlanmış "*Ana Dili*" şiirinden sonra Yazarlar Birliği yönetiminde şaire karşı soğukluk ve itimatsızlık başlamıştır. Molla Penah Vakfı'nın 250. doğum yılı etkinliğine gelmiş olan konuklar Halil Rıza'nın "*Ana Dili*" şiirini şairden dinleyememişlerdir. Bu etkinlikte Halil Rıza yeni şiirlerini misafirhanedeki konuklar vasıtasıyla Türkiye'ye göndermek istemişse de başarılı olamamıştır (Nebiyev, 2009: 38).

Şairin kendisine uygulanan sansür konusundaki düşüncelerini İmamverdiyev (1999: 88) kendisinden şöyle aktarmaktadır:

Halil Rıza diyor ki, ben redaktörlerden yayımcılardan hem razıyım hem değilim. Razıyım çünkü eserlerimi imkânları dâhilinde yayınlıyorlar. Şikâyet etmiyorum. Yazan sadece ben değilim ki... Razi değilim ki... Şikâyetimin onlarla ilgisi yoktur. Ne yapsınlar, ben çok çalışıyorum, çok yazıyorum. Onlar ne yapsınlar, ben buz dağıyım, çoğum su altında, azım görünür.

Halil Rıza eserlerini yayımlama konusunda çekmiş olduğu sıkıntıları yayıncıların Sovyet rejiminden dolayı takındıkları çekingen tutuma değil de çok yazdığına bağlamaktadır. Şair çok üretken olsa da eserlerinin birçoğunun yayımlanamamasının sebebi cesur şiirlerine uygulanan sansürdür. Halil Rıza'nın şiirlerinde derin bir Türk milliyetçiliği düşüncesi hâkimdi. Böyle şiirlerin yayımlanması ise çok zordu. Halil Rıza her şiirinin yayımlanması için savaş vermek zorundaydı. Şair 60'lı yıllarda Güney Azerbaycan konusunda şiir yazmıştı. Bu çok heyecanlı ve yürekten yazılmış bir şiirdi. Şiir "*Azerbaycan*" gazetesinde toplanmıştı. Azerbaycan edebiyat camiası sabırsızlıkla şiirin yayımlanmasını bekliyordu. Ancak Sovyet Glavlit⁶ biriminin uyguladığı sansür onun yayımlanmasını engelledi. Mesele yalnız bununla da bitmedi. Halil Rıza bu şiirde Güney Azerbaycan konusunu yeni bir seviyede ele almıştı. Bundan dolayı resmi idari incelemeye maruz kalmıştır (Salmanov, 1999: 61).

Devlet Pedagoji Enstitüsü, Sovyet yönetimine karşı zor duruma düşmemek adına Halil Rıza'ya doktora tezini yazması için iki yıl enstitü yerine evinde çalışmayı teklif etmiştir. Bunun asıl nedeni şairin öğrencilerle ve toplumla ilişkisini kesmektir. Bunu kabul etmeyen Halil Rıza baskılar neticesinde enstitüdeki görevinden uzaklaştırılmıştır. İşsiz kalan şair, bu dönemde ailesini geçindirmek için "*Bilik*" Cemiyeti tarafından rayonlarda tertip edilen toplantılara konuşmacı olarak katılmıştır (Nebiyev, 2009: 38). Ancak Halil Rıza, bu durumda bile insanlara vatanseverlik duygusunu aşılamaktan geri durmamıştır. Konuşmaları Sovyet birimlerini rahatsız etmiştir. Bunun sonucunda Bilik Cemiyetindeki işini de yapması engellenmeye başlanmıştır. Halil Rıza'nın bu durumunu gören Firengiz Hanım eşinin iznini alarak Ahundov Kütüphanesi müdürü Halil Süleyman Gehramanov'u arayarak işe girme konusunda kendisine yardımcı olmasını istemiştir. Gehramanov'un aracılığı ile Firengiz Hanım "*Neft-*

⁵ Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü

⁶ **Glavlit**: Edebiyat ve Yayıncılık İşleri Baş İdaresi. Sovyetler Birliği tarafından basın ve yayını kontrol altına alabilmek için kurulmuş birim. Ayrıntılı bilgi için bk. (Kırtay, 2023: 117-131).

Kimya Akademisi”nde göreve başlamıştır. İşe araştırmacı olarak başlayan Firengiz Hanım iki ay sonra öğretim görevlisi olmuştur (Ulutürk, 1998: 48).

Halil Rıza, iş konusundan yaşadığı sıkıntıları aşmak için çok çaba harcamıştır. Eşi, Firengiz Ulutürk (1998: 47) bu konuyla ve Halil Rıza’nın tekrar işe girişiyle ilgili şu anekdotu aktarmaktadır:

Halil Rıza defalarca Merkezi Komite’yi arayıp iş talep ediyordu. Lakin Merkezi Komite cevap vermiyordu, sanki böyle bir adam yokmuş gibi davranıyordu. Cefer Ceferov her seferinde türlü bahanelerle telefona çıkmıyordu. Halil Rıza bu duruma sinirleniyordu. Bir gün Halil Ceferov muallimin evini aradı. Bu sefer telefonu hanımı açtı. Halil Rıza Ceferov muallimin elde olup olmadığını sordu. Evde olduğu cevabını aldıktan sonra eşinden telefona Cefer muallime vermesini rica etti. Uzun süre telefona gelen olmadı. Halil Rıza, onun adını duyduğu için telefona gelmediğini düşündü. Bir süre sonra kadın dedi ki, Cefer muallim uyuyor. Birden Halil Rıza’nın bağirtisini duydum: -Cefer yatmıyor, onun vicdanı yatıyor, git onu uyandır, benim çocuklarım aç, o tok olduğu için uyuyor, benim çocuklarım ise açlıktan uyuyamıyor. Yarın beni işe almazsa, kendine darılsın... Telefonu kapattıktan bir süre sonra: -Korkma, o yarın bana mutlaka bir iş verecek dedi.

Bu telefon görüşmesi hadisesinden sonra Halil Rıza, “*Azerbaycan İlimler Akademisi, Nizami Edebiyat Enstitüsü*”ne işe başlamıştır. Burada ona doktora tezi için konu verilmiştir.

1970’li yılların sonlarına doğru Sovyet birimleri Halil Rıza’nın peşine adamlar takmıştır. Onun işten sonra neyle meşgul olduğunu, kimlerle oturup kalktığını, kimlerle konuştuğunu kayda aldırılmışlardır. Hatta şair ile tanışıklığı olan bazı insanları bulup onlara Halil Rıza’dan gelecekte aleyhine kullanılmak için bilgiler toplamaları istenmiştir (Nebiyev, 2009: 41).

1984 yılında Mirza Fethali Ahundov Kütüphanesinde, Halil Rıza’nın “*Ömrümden Uzun Geceler*” adlı kitabı ve Sovyet halklarının dillerinden tercüme edilmiş poetik eserlerden oluşan “*Gardaşlıq Çelengi*” “*Azerbaycan SSR Devlet Mükâfatı*”na aday gösterilme konusunda toplantı düzenlenmiştir. Toplantı sonucunda şairin ödüle aday gösterilmesi uygun bulunmuş ve başvuru için gerekli evraklar Ramiz Duygun’a verilerek yetkili kuruma gönderilmiştir. Ancak yetkili kurumlar buna karşılık vermemiştir (Ehmedov, 2002: 8).

Halil Rıza, 1985 yılında “*Maksud Şeyhzade’nin Estetik Yaratıcılığı ve Azerbaycan-Özbek Edebi İlişkilerinin Güncel Problemleri*” konusunda doktora tezini savunmuştur. 1986 yılında Azerbaycan edebiyatının gelişimine katkılarından dolayı ona “*Emektar Sanat Hadimi*” fahri unvanı verilmiştir (Ehmedov, 2002: 8).

28Ağustos 1986 yılında Halil Rıza, oğlu Tebriz’i Sevin Hanım ile evlendirmiştir. Şair düğün töreninden duyduğu mutluluğu anlatmak için “*Sevincim, Tebrizim*” adlı şiiri yazmıştır. Bu evlilikten Türkay ve Gültac adını verdikleri iki kız çocuğu dünyaya gelmiştir (Ulutürk, 1998: 135).

1980’li yılların sonlarında halk azadlık hareketi başlamış ve bu halk hareketinin yalnız fikir kısmında değil, eylem kısmında da Halil Rıza’nın gür sesi, ateşli konuşmaları Azerbaycan’ın tamamında duyulmuştur. O, bu çetin mücadeleye bütün varlığı ile atılmış, ateşli bakışı, doğuştan gelen hitabet yeteneği ile mücadelenin bayraktarına dönüşmüştür. Her yerde, her uygun durumda ittifak merkezinin şovenist siyasetinden, Dağlık Karabağ’a tecavüz eden Taşnaklardan, Bakü’de yolsuzluklar yapan Ermenilere kadar her konuda konuşmuş, her konuda yazmıştır (Abbasi, 2015: 1).

Esgerli (2003: 14-15), Halil Rıza’nın bağımsızlık hareketi öncülerinden olma misyonunun esaslarını şöyle ifade etmektedir.

1. Medeni ideolojik cepheden mevcut sosyal tarihi gerçeklik arasındaki olumsuz ilişki. Bu konuda Halil Rıza’nın itirazları dil, vatanseverlik, sosyal adalet, yolsuzluk, halka önem vermeme konularında olmuştur.

2. Tarihi geçekliğe karşı milli karakter birliğinden uzak bakış. Bu konuda Helil Rıza'nın reddeden, suçlayıcı makamı bir tek şiirsel sözün, meramın makamı değil, aynı zamanda kendinin dosdoğru, açık yüz yüze reddeden makamıdır.

3. Siyasi gerçeklere ciddi, tavizsiz istek. Kendinin de dediği gibi "düşman amansızdır yoktur orta yol" manevi birliğindeki çeşitli kurumlara, kuruluşlara olan istek.

4. Tarihi gerçeklere karşı duran milli karakter kesinliği kahramanlık ve bahadırılık yüceliğinden milli hayatın Köroğlu olmak misyonu.

20 Ocak 1990 gecesi bağımsızlık isteğiyle Bakü sokaklarına çıkan Azerbaycan halkı Gorbaçov'un emriyle Mareşal Yazov'un komutasında, içinde Kuzey Kafkas Ermenilerinin de bulunduğu silahlı güçler tarafından tanklarla ezilmiş ve tankların üzerinden ateş açılarak katledilmişlerdir (Nebiyev, 2009: 52). Halil Rıza, Bakü'de yaşanan vahşeti duyurmak için yurt dışındaki gazetelere ve "Azadlık" radyosuna demeçler vermiştir. Bu durumdan rahatsız olan Sovyet yönetimi, Halk Cephesinin liderlerini ve halk hareketinin önderlerini tutuklamak için planlar yapmıştır. Bir memur, Halil Rıza'ya 20 Ocak faciasından 3-4 gün sonra tutuklamaların başlayacağını bu yüzden Bakü'den gitmesinin iyi olacağını söylemiştir. Ancak hiçbir zaman vatan ve bağımsızlık sevgisinden ödün vermeyen şair bu telkinlere kulak asmamıştır (Nebiyev, 2009: 57). Bu görüşmeden kısa süre sonra, 26 Ocak 1990 saat 17.15 civarında Montin kasabası⁷ yolunda 5 no'lu hastanenin önündeki ışıktaki beklerken resmî elbiseli kişiler Halil Rıza'yı ve yanındaki iki kişiyi içinde bulunduğu araçtan alıp kelepçeleterek kendi araçlarına zorla bindirmişler, daha sonrada onları DTK⁸'ya götürmüşlerdir. Şairin tutukluluk durumu ile ilgili ailesine hiçbir bilgi verilmemiştir. Firengiz Hanım'ın bilgi alabilmek için göstermiş olduğu çabalar sonuçsuz kalmıştır. Firengiz Hanım evlerinde yapılabilecek bir arama ihtimaline karşın Halil Rıza'ya ait olan günlükleri Hırdalan'da bulunan akrabası Lülüfer'e götürmüştür. Neriman Hasanov da David Kugultinov'a, şairin serbest bırakılması konusunda Gorbaçov'dan ricacı olması için mektup yazmıştır; ancak bu girişim de sonuçsuz kalmıştır. Ailesi, Halil Rıza'nın Bakü'den Moskova'ya götürüldüğünü tutuklanmasından bir ay sonra 26 Şubat'ta DTK'dan öğrenmiştir (Ulutürk, 1998: 71-75). Şair, Azerbaycan SSR Ceza Kanunu'nun 67. maddesi ile "*halklar arasında milli düşmanlığı körüklemek*" suçundan 1990 yılında hapsedilmiştir. SSRİ Devlet Tehlikesizlik Komitesinin Moskova'da Lefortova bölgesinde bulunan Lefortova Hapishanesi'ne kapatılmıştır. Halil Rıza 26 Ocak 1990 tarihinden 9 Ekim 1990 tarihine kadar toplam 8 ay 13 gün Lefortova Hapishanesi'nin izole bir hücrelerinde kalmıştır (Esgerli, 2003: 15). Halil Rıza, 26 Ocak 1990 yılına kadar geçen kırk yıllık sanat hayatında eserlerini "*Halil Halilov*", "*Halil Halilbeyli*", "*Halil Odsever*" ve "*Halil Rıza*" adlarıyla yayımlamıştır. Ancak bu tarihten sonra şair ölünceye dek yazdığı eserlerinde, geçtiği çetin yolun ve edebi manevi arayışlarının neticesinde "*Halil Rıza Ulutürk*" adını kullanmıştır (Ehmedov, 2002: 8). Halil Rıza, 20 Ocak 1990 faciasını getiren süreçten başlayarak tutuklanmasını, hapishane dönemini günlükler halinde yazmış ve bu günlükler "*Lefortova Zindanında*" adıyla yayımlanmıştır. Bu günlüklerinde tutuklandığı akşam kendisine yöneltilen "*Halklar arasında milli düşmanlık körüklemek*" ithamına Halil Rıza (2006: 131-132)'nin cevabı şöyledir:

Ben Büyük Azerbaycan Türk şairi Halil Rıza'yım ve bütün ömrüm boyu insanlığın, gezegenin birliğini okuyucularıma hedef göstermişim. Dünyanın 300'den çok şairini Azerbaycan Türkçesine tercüme ettim. Güneşe leke sürmek teşebbüsünüz nedendir. Halklar arasında milli düşmanlık körükleyen ben değilim, beyaz ve kızıl imparatorluğu yaşıtanlardır. Birinci Petro'nun, kuduz Petro'nun, vahşi Petro'nun vasiyetini yerine getirenlerdir, velikorus⁹ şovenizmini temsil eden Abramovlar ve onların askerleridir. Bizim büyük komutanımız ve şairimiz Şah İsmail Hataî döneminde Azerbaycan toprağı 2.800.000 km²'dir. Bugün ise Azerbaycan toprağı aşağı yukarı 86.700 km²'dir. Bu demektir ki Azerbaycan toprağı son iki yüz yılda 32 defa küçülmüştür. Yetmez mi? Ayıp değil mi? Erivan Hanlığı'nı yok ettiniz, attınız Ermeni'nin ağzına. Göyçe Bölgesini aldınız, attınız Ermeni'nin

⁷ Bakü'nün Nerimanov rayonunda bulunan bir yerleşim yeri.

⁸ Devlet Tehlikesizlik Komitesi.

⁹ Sovyet İmparatorluğu'na dâhil olan halkların köle psikolojisini güçlendirmeyi ve onları Rus halkının aydınlık geleceğe taşıyacağı düşüncesini yerleştirmeyi amaçlayan fikir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Şükürov, 2022: 930-945).

ağzına. Zengezur'u tuttunuz, attınız Ermeni'nin ağzına. Derbent'i ele geçirdiniz, attınız RSFSR¹⁰'in boğazına! Yetmez mi? Ayıp değil mi?

Siz devlet DTK dediğiniz bu kanlı mağarada bilir misiniz insanlığın Hüseyin Cavid, Mikayıl Müşfik, Seyid Hüseyin, Yusif Vezir Çemenzeminli, Ahmed Cavad, Alirza gibi ne kadar değerli, yetenekli, cesur evlatlarını mahvetmişsiniz, Kızıl İmparatorluk adındaki çift başlı ejderhanın ağzına atmışsınız! Düşünün, başınızın üstündeki Lenin fotoğrafının altındaki duvar çatlamış. Hâlbuki binanız yenidir. Aslın yıldırımındır o çatlağı açan! Asrın kasırgası, asrın depremidir bu kanlı mağaraları sallayan! 70 yıldan fazladır, SSRİ Devlet Tehlikesizlik Komitesi ve ülkede onun 15 şubesi insanlığın, gezegendeki en büyük tehlikesidir. Yalnız tehlike değil, cinayet mağarasıdır! Bırakın bu sizi Rus olarak düşündürsün!

Halil Rıza'nın kendisini sorguya çekenlere vermiş olduğu cevap, vatanının ve halkının uğramış olduğu zulümden dolayı ne olursa olsun sessiz kalmayacağını bir nişanıdır. Şair, hayatı boyunca kutsal bildiği ve uğrunda mücadele verdiği değerleri Sovyet rejiminin en karanlık yuvalarında bile dile getirmekten çekinmemiştir.

Halil Rıza, sorgusunun ardından 27 Ocak 1990 Perşembe günü gece yarısı uçakla Bakü'den Moskova'da bulunan Şeiremetyevo Havalimanı'na, oradan da karayoluyla Lefortova Hapishanesine getirilmiştir. Hapishane günleri başlayan şairin şeker hastalığı şiddetlenmiştir. Hastalığından dolayı kendisine ilaç verilmiştir. Ancak müracaatta bulunmasına rağmen şekerden dolayı çıkan yaralar için merhem verilmemiştir (Nebiyev, 2009: 62).

DTK görevlileri Halil Rıza'nın günlüklerine ulaşmak istemektedirler. Onlar bu günlükleri ele geçirip oradaki bilgilerden faydalanarak adı ve soyadı tespit edilmiş azadlık hareketi üyeleri hakkında bilgi toplamak istemektedirler. Halil Rıza, görevlilere günlüklerinin kaybolduğunu söylemiştir. Yetkililer şairden, evine (Firengiz Hanım'a) ve iş yerine (Prof. Dr. Yaşar Garayev'e) acil mektup yazıp günlükleri bulup DTK görevlilerine teslim etmelerini istemesini söylemiştir. Halil Rıza, görevlilerin isteği üzerine 21 Şubat 1990 tarihinde Rusça mektup yazıp onlara teslim etmiştir. Bu mektup aslında Firengiz Hanım'a ve Yaşar Garayev'e şairden bir çağrıydı. Yani günlükleri gizleyin, hiç kimseye vermeyin demekti (Nebiyev, 2009: 67).

Halil Rıza'nın hapishane günlerinde Azerbaycan'da onun serbest bırakılması için imzalar toplanmış ve gazetelerde yazılar yazılmıştır. Yazar İsmayıl Şıhlı ve hukukçu Hümbet Süleymonov önderliğinde "*Halil Rıza'ya özgürlük!*" adı altında on binlerce imza toplanmıştır. Edebiyat Gazetesi'nin 19 Ekim 1990 sayısında B. Vahabzade ve G. Gasımszade'nin "*Milyonların Yekdil Sesi*", B. Bayramov ve İ. Şıhlı'nın "*Halil Rıza'ya Özgürlük Verilmelidir!*", Gabil'in "*Biz Adalet Talep Ediyoruz!*" başlıklı yazıları yayımlanmıştır (Nebiyev, 2009: 74). Halil Rıza, Azerbaycan'da kendisi için gösterilen çabaları hapishanede öğrendiğinde "*Davam Edir 37*" kitabında bulunan "*Senetkara Azadlıg*" şiirinin giriş kısmına şu cümleleri yazmıştır:

Benim hapisten çıkmam için mücadele eden Azerbaycan'dan Moskova'ya yalnızca A.Y. Suharyev'in -- SSRİ savcısının adına bir milyon iki yüz binden çok mektup, telgraf, dilekçe, şikâyet, talepname göndermişler. Ümit ediyorum ki, millî hareketin bu boydaki dalgasından sonra hukukçular halkın talebini yerine getirecektir (401).

Halil Rıza, hapis hayatında her konuda olduğu gibi yazma konusunda da sıkıntılar yaşamıştır. Şair, "*Davam Edir 37*" kitabında bulunan Lefortova Hapishanesinde yazdığı "*Son Seadetim*" şiirinin giriş kısmında konuyla ilgili şunları yazmıştır: "*SSRİ DTK'nın izole hapishanesinde gece saat 22'den sabah 6'ya kadar yazmak, okumak yasaktır. Bu demir düzeni sağlam koruyan gardiyan görevi devraldıktan sonra da demir kapının deliğinden sık sık içeriye dikkatle bakar.*" (498) Ancak engellemelerle dolu hapis hayatı Halil Rıza'yı yazmaktan alıkoyamamıştır. Şair, Lefortovo hapishanesinde 2000 sayfadan fazla eser yazmıştır. Bunlardan 197 şiir özgürlüğe kavuştuktan sonra "*Gıfılı O Üzden Olan Gapılar*" adı altında

¹⁰ Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti.

“*Davam Edir 37*” kitabına dâhil edilmiştir. Eserler içerisinde A.S. Puşkin, M.Y. Lermontov ve A. Blok’dan tercümeleri ile eşi Firengiz Hanım’a ithaf ettiği şiirleri vardır (Esgerli, 2017: 21).

Hapishane döneminde şairin, direncini kırmak ve psikolojisini bozmak için hücrelerine tehlikeli suçlular koyulmuştur. Bunlardan birisi Vlademir Broşşov’dur. Vatana ihanet ve savaş sırlarını düşmana satma suçundan ceza almış olan Broşşov, Halil Rıza’ya tehditkâr cümleler kullanmıştır. Şair, 19 Temmuz 1990 tarihli günlük kaydında Broşşov’un kendisine “*Ben adamı yattığı yerde öyle boğarım ki, boğazında parmaklarımın izi de kalmaz.*” dediğini yazmıştır (Ulutürk, 2006: 384).

Halil Rıza ile birlikte cezaevinde yatan Azerbaycan Bağımsızlık hareketinin öncülerinden Etibar, Mehemed Hatemi Tanteikin ve Seyid Tahir 9 Eylül 1990 tarihinde mahkûmları taşıyan trenlerle Moskova’dan yola çıkarılmışlar ve 18 Eylül 1990 tarihinde Bakü’ye getirilmişlerdir. Firengiz Ulutürk (1998: 108), mahkûm trenindeki durumu Halil Rıza’nın ağzından şöyle aktarmaktadır:

Halil’in sohbetlerinden böyle anladım ki, trenlerin içerisinde mahkûm taşınan odalar var. Bunlara taş kese adını vermişler. Taş keseye iki kişi zorla sığarmış. Halil söylerdi ki, yaşlı olduğum için ben oturuyordum. Etibar benim dizlerimin üstünde oturuyordu. Dönmeye imkân yoktu. Su istediğimizde demirle taş kapıya vuruyorduk. Rostov’a geldiğimizde ise bizi kampa teslim ettiler. Pis kokan bir odaya koydular. Ben sandım ki, burada uzun zaman kalacağız, bundan dolayı temizlik yapmaya başladım. Odayı temizlemeyi bitirmiştik ki bizi yine tutuklu aracıyla trene götürdüler, bütün çabam boşa gitti. Bu defa Seyid Tahir’de bizimle aynı yerdeydi. Yol boyunca pencereden düzlüklere, akarsulara bakıyorduk... Yol boyunca nereden geçtiğimizi Etibar bize söylüyordu. Nihayet, bizi trenden indirip tutuklu aracına bindirdiler. Bakü’nün rüzgârı bizi mest ediyordu.

Bakü’ye gelen şair davanın bir süre Bakü’de görülmesinden sonra beraat etmiştir (Ulutürk, 1998: 116). Halil Rıza’nın hapiste kaldığı dönemde, uygunsuz koşullardan dolayı var olan şeker hastalığı artmış ve sağlığı bozulmuştur.

Şair, 10 Ocak 1990 tarihinde yapılan parlamento seçimlerinde Bakü’nün Kirov rayonu S. Lazo 18 numaralı seçim dairesinden milletvekili adayı gösterilmiştir. Halil Rıza’nın Azerbaycan SSR milletvekilliğine adaylığı “*Bağımsızlık İçin Demokratik Azerbaycan Seçim Bloğu*” ve bu bloğa dâhil olan “*Halk Cephesi*” tarafından desteklenmiştir (Ulutürk, 1998: 120).

Halil Rıza, yapılan seçimlerde önce 78 oy farkla, daha sonra ise 87 oy farkla milletvekili seçilse de seçim kurulu “*çoğunluk sağlanamamıştır*” kararı almıştır. Bunun sonucunda şair 3314 oy alarak ilk sırada seçimleri tamamlamasına rağmen türlü bahanelerle seçilememiştir (Erenoğlu, 2005: 38).

1988 yılına gelindiğinde Ermeniler Dağlık Karabağ bölgesinde Azerbaycan Türklerine karşı etnik temizlik hareketine girişmişlerdir. Bu dönemde birçok aile askere gidebilecek yaştaki çocuklarını Sovyetler Birliğindeki muhtelif yerlere göndermişlerdir. Ancak, Tebriz Halilbeyli hiç düşünmeden cepheye gitmiştir. Firengiz Ulutürk (1998: 139), Tebriz’in şehit oluşunu şöyle anlatmaktadır:

12 Şubat’ta, doğum günüydü, bundan dolayı Sevinç onun için, silah arkadaşları için pasta, sosis, peynir, ekmek, şekerleme almış çantasına koymuştu. Sabah yola çıkarken benimle telefonda konuştu, vedalaştı, bende ona dua ettim. Aynı gün Hanabad-Hıromord civarında çatışmalar oluyordu. Tebriz yaralıları arabalara koyup cephe gerisine gönderiyordu, ağır yaralıları oradan helikopterlerle şehre gönderiyorlardı. Bu zamanda firar edenler de yaralılarla birlikte helikoptere binmek istediklerinde Tebriz buna engel oluyordu. Bundan dolayı bazıları Tebriz’e karşı çıkıp, bu sakallı kim ki bizim helikoptere binmemize engel oluyor... Oradaki dağınıklık, firarilik, üstlerin beceriksizliği, geriden yardım gelmemesi askerler içerisinde şaşkınlık meydana getirdi. Tebrizim bu eksikliklere bakmayarak en hararetli yerlere giderdi. Çatışmaların birinde Tebrizim 14 yaralı askeri çatışma hattından çıkarıp cephe arkasına götürürken başından yaralanıp, bir tepenin üstünde kalmış. Ermeniler o anda burayı kontrol altına almışlar. O yer bizim elimizde olsaydı belki de Tebrizim kurtulabilirdi. Hayli kan kaybettikten sonra Tebrizim dünyasını değiştirmiş. Sonradan komutanlık şehit olmuş askerleri Ermenilerle değiştirmiş. Tebrizim için

bir ton benzin ve bir çuval şeker verip onu almışlar. Eğer Ermeniler onun Halil Rıza'nın oğlu olduğunu bilseler, vermezdiler. Bu olay 31 Ocak 1992'de yaşanmıştır.

Tebriz Halilbeyli'nin ölümünde sonra Halil Rıza, bazı kimselere gelininin yüzüne bakmadığını söylemiş. Şair, oğlunun ölümünden kendini sorumlu tutmuştur. Tebriz'in eşi Sevinç Halilbeyli ise bir an olsun bu düşüncelere kapılmamıştır. O, Halil Rıza'ya kendi babası gibi saygı duymuştur. Hali Rıza'nın ölümünden sonra, *"anladım ki onun ölümüyle birlikte Tebriz'i ikinci defa kaybettim"* ifadelerini kullanmıştır (Ehmedov, 2002: 141).

Tebriz'in şehit olmasını ve Halil Rıza'nın hapsedilmesini Garayev (1999: 44) şöyle ifade etmektedir:

Müzikler sustuğunda, şairler kaleminden kâğıttan kaçtığında Halil Rıza şiirden kefen giymiş ve oğlunu savaşa göndermiştir. Şehitlik zirvesine önce Tebriz'i, sonra kendini kurban etmiştir. Vatanın ve şairin talihi hiçbir yerde hiçbir kimsede bu kadar aynı olmamıştır. Yalnız gerçekten doğuştan büyük şair olanlar hem hayatın, şehitliğin sınavına hem de şiirin sınavına bu bütünlükte bu seviyede hazır olmuştur.

Tebriz'in ölümünden sonra Halil Rıza kendisini toparlayamamıştır. Şair, sık sık nefes darlığı, kalp sıkışmaları yaşamaya başlamıştır (Nebiyev, 2009: 81). Halil Rıza, sağlık sorunlarından dolayı 1992 yılında dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Süleyman Demirel'in talimatıyla Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Hastanesinde şeker ve göz hastalıklarından tedavi görmüştür. Ayrıca 19 Mayıs 1993 tarihinde Haseki Eğitim Araştırma Hastanesinde kalp ameliyatı geçirmiştir. 11 Şubat 1993 tarihinde Bakü'ye dönen Halil Rıza ayağındaki yaranın kapanmaması nedeniyle doktor kontrolünde tutulmuştur. Ancak kısa bir süre sonra doktorların tavsiyesiyle şairin Almanya'ya gönderilmesi uygun bulunmuştur. 23 Ağustos 1993 tarihinde Halil Rıza eşi Firengiz Hanım ile birlikte Bakü-İstanbul-Köln uçağı ile Almanya'ya gitmiştir. Burada Zolenger Şehir Hastanesinde tedavisine devam edilmiştir. Buradaki tedavisinin ardından Bakü'ye dönen Halil Rıza'nın durumu tekrar ağırlaşınca Bakü'de bulunan Kardiyoloji Enstitüsünde tedavi görmüştür (Ehmedov, 2002: 9).

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Başkanı Haydar Aliyev'in Fransa'ya düzenlemiş olduğu resmi ziyaretin temsil heyetine Halil Rıza ve Firengiz Hanım da dâhil edilmiştir. Bu tarihî ziyaret Halil Rıza'nın son seferi olmuştur. Şair, 22 Haziran 1994 yılında Bakü'de vefat etmiştir. Bakü'de bulunan Fahri Hıyaban'a defnedilmiştir (Ehmedov, 2002: 9).

Edebî Kişiliği

Halil Rıza, kendi dönemindeki diğer yazarlar gibi faaliyetlerine genç Sovyet şairi olarak başlamış, bir süre komünist ideallerinin sözcüsü olmuştur. İlk kitabı olan *"Bahar Gelir (1957)"* de bazı şiirleri ayrı tutulursa, genellikle o dönemin en revaçta olan konuları ele alınmıştır. Ekim, Lenin ve 26'lar o dönemde sadece Azerbaycan'da değil bütün Sovyet coğrafyasında ünlü yazarların en çok işlediği konulardır (Ulutürk, 2005: 7). Şair, eğitim hayatı boyunca kendisine öğretilen Marksizm'den, Leninizm'den Sovyet İttifakı Komünist Parti tarihine dair eserlerden, düzenli olarak okuduğu resmi gazeteden, Sovyet radyosundan dinlediği ideolojiden etkilenmiş ve ilk şiirlerinde bu konuları işlemiştir. Halil Rıza, ilk şiirlerinde Komünist Parti'ye, Lenin'e, Sovyet ordusuna, kızıl bayrağa yer vermiştir (Nebiyev, 2009:110). Şairin, *"Radionu Dinlerken"*, *"En Gıymetli Ekil"*, *"Beşeriyet ve Lenin"* ve *"Yest Takaya Partiya!"* adlı şiirleri bu ideolojik fikirler içinde yazılmıştır.

Halil Rıza'nın şiirlerinde tabiat konusu oldukça yoğun bir şekilde işlenmiştir. Azerbaycan coğrafyasının eşsiz güzelliklerini, ağaçlar, çiçekler, dağlar, göller ve nehirler şiire konu edilmiştir. Eserlerde Bakü başta olmak üzere Azerbaycan'ın pek çok bölgesinin güzelliklerinden ve Hazar Denizi'nden ayrıntılı olarak bahsedilmiştir. *"Bize Benzer Bu Seadet"*, *"Yağışlar Yağanda..."*, *"Neft Taşları"*, *"Körpe Hartut Ağacı"* ve *"Çenlibel"* şairin doğayı anlattığı şiirlerindedir.

1960 yılların başından itibaren Halil Rıza'nın yaratıcılığında vatandaşlık, vatanseverlik düşüncesi kuvvetlenmiş. Şair Sovyet hayat tarzını idealize etmemiştir. O, daima mevcut olanların olumsuz tarafından konuya dikkat çekmiş, toplumsal siyasi gerçekliğe muhalif olmuştur. Halil Rıza'nın şiirlerinde

terennüm coşkusu azdır. Şairin yaratıcılığı daha çok olumsuzluklara itiraz esasında oluşmuştur. Bu sebeple onun 1970'li yıllarda yazmış olduğu eserlerinde tezatların rengârenkliliği, konu zenginliği, gündelik olayların poetik dünyasından hayata bakış yavaş yavaş toplanmış, ideolojik sanat metinleri, manevi psikolojik tezatları, içine almıştır. 1960'lı yıllardaki şiirlerinde konu ve içerik bakımından daha duygulu görünmüş, 1970'li yıllardaki eserlerinde o, manevi psikolojik olarak milli hayata ve dünyaya girmiştir (Esgerli, 2015: 17). Şair, eksiklikler ve yanlışlar gördüğü konularda eleştirel bir dil kullanmıştır. Yöneticiler ile halk arasındaki uçurum, güçlüye gösterilen iltimas, adaletsizlik, devlet kademelerinde yaygın olan rüşvet, unutulmuş devlet geleneği, ufak bir menfaat için yapılan dalkavukluklar, harama bulaşma, korkaklık, vatan hainliği, hırsızlık ve yolsuzluk, kalemini satılığa çıkaran yazarlar, Azerbaycan halkının öz benliğini unutarak kendi kültürüne yabancılaşması Halil Rıza'nın eleştirdiği konulardan bazılarıdır.

Sovyet dönemindeki baskıcı rejim ve sansürden dolayı bağımsızlık fikirlerinin ifade edilmesi mümkün değildir. Bundan dolayı Halil Rıza, içindeki bağımsızlık ateşini Azerbaycan halkına anlatmak için farklı bir tarz geliştirmiştir. Şair kendi ülkesi ve halkı için istediği bağımsızlığı Sovyet coğrafyası dışındaki ülkelere göndermeler yaparak anlatmaya çalışmıştır. Vahabzade (1999: 47-48), Halil Rıza'nın bu üslubunu şöyle ifade etmiştir:

Elbette, Sovyet dönemi eserlerinde onun bağımsızlık arzusu açık şekilde değil, dolayısıyla satırların arasında ya da Sovyet coğrafyası dışındaki konularda yazdığı eserlerde kendini göstermiştir. Şüphesiz akıllı okuyucu ne demek istediğini, neye işaret ettiğini hemen anlamaktaydı. "Afrika'nın Sesi" adlı şiirinde yazdığı; Azadlığı istemirem zerre-zerre, gram-gram, Golumdaki zencirleri gıram gerek, gıram-gıram. Mısraları yazıldığı dönem herkesin dilindeydi. Herkes şairin bu mısralarda Azerbaycan halkının bağımsızlık isteğini dile getirdiğini anlamaktadır.

Halil Rıza, tercüme alanında da pek çok çalışma yapmıştır. Sovyet edebiyatının yanı sıra Türk edebiyatından ve dünya edebiyatından da tercümeleri mevcuttur. Bu eserleri tercümesi etmesi Azerbaycan okuyucusuna eserleri kendi dillerinde okuma fırsatı vermesinin yanı sıra Halil Rıza'nın da eserlerinin orijinal diline ne kadar hâkim olduğunu göstermektedir. Rusça ve Farsça bilen şair aynı zamanda Türkiye Türkçesine, Özbek Türkçesine ve Tatar Türkçesine de hakimdir.

Nebiyev (1999: 8), Halil Rıza'nın tercümeleri konusunda şunları ifade etmektedir:

Orijinal şair, üretken ve yetenekli tercüman olarak tanıdığımız Halil Rıza'nın yaratıcılığı son zamanlarda hayli kuvvetlenmiştir. Yalnızca tercümanlık faaliyetlerini incelediğimizde onun emeği göze çarpmaktadır. Meşhur Tatar şairi Musa Celil'in "Moabit Defteri", görkemli Rus şair İlya Selvinski'nin "Babek" manzum piyesi Halil Rıza'nın tercümesinde Azerbaycan okuyucularının beğendiği eserler olmuştur. Nizami Gencevi'nin "Sırlar Hazinesi", Şehriyar'ın "Eyvah Anam", "Şiir ve Hikmet", "Eziz Azerbaycanıma", "Vicdanın Sesi" eserleri, Robert Rojdestvenski'nin "XXX. Asra Mektup" manzum hikâyesi, T. Şevçenko, A. Puşkin, M. Permentov, İ. Franko, L. Ukrainka, A. Tukay, G. Gulam, M. Şeyhzade, Y. Yevtuşenko, M. Rılski gibi şairlerin bazı şiirleri Halil Rıza'nın tercümesinde çağdaş Azerbaycan edebiyatında bir daha zikredilmişlerdir. Sevdiği sanatçıların eserlerinden tercüme yapmak için Halil Rıza onların eserlerinin yazıldığı dili öğrenmeye önem vermiştir. Halil Rıza, Rusça, Tatarca, Özbekçe ve Farsça okuduğu eserleri orijinalinden tercüme etmiştir.

Halil Rıza, Rus şairlerinden Y. Smelyakov, B. Lugovskoy, M. Rumyantseva, M.Y. Lermantov, N.A. Nekrasov, A. Puşkin, A. Surkov, İ. Kupriyanov, A. Haldeyev, B. Kozmin, İ. Aratovski, B. Zaytsev, M. Eazanov, A. Plavnik, O. Bergolts, A. Voznesenski, V. Fyodorov, V. Mayakovski, N.Tihonov, R. Rojdestvenski, A. Blok, A. Grig, A. Peredreyev, V. Solouhin, B. Kovilyov, N. Denisov, B. Slyadneva, Y. Yevtuşenko, İ. Sedvinski, K. Simonov, S.Davidov'dan ve diğer birçok şairden tercüme yapmıştır. Şair, çeviriler yaptığı ünlü isimler arasında en çok M. Lermantov, V. Mayakovski, A. Blok, A. Voznesenski, K. Simonov ve N. Tihonov'dan etkilenmiş ve kendi şiirlerine bu etkiyi yansıtmıştır (Esgerli, 2012: 124).

1980'li yıllarda Azerbaycan'da milli demokratik hareketin başlaması, bağımsız devletçiliğin yeniden tesis edilmesinden sonra (1991) Türkçülük mefkûresi, ideolojik ve medeni yönden önem kazanmış ve Halil Rıza'nın dilinde daha kuvvetli seslendirilmiştir. Şairin "*Galh Ayağa, Azerbaycan*", "*Boz*

Gurda Övgü”, “*Men Güneş Ürekli Helil Rzayam*” ve başka şiirlerinde Türkçülük, milli gereklilik olarak değerlendirilmiştir (Esgerli, 2015: 11). Halil Rıza, Ali Turan Hüseyinzade’nin, Ziya Gökalp’in ve Mehmed Emin Resulzade’nin ülküsünü devam ettirmiştir. Şair, Moskova’dan Bakü’ye döneceği gün Lefortova Hapishanesinde uğramış olduğu fiziksel ve psikolojik baskıların kendisini yıldırmadığını, ülküsünden vazgeçmediğini belgeleyen “*Bakı Hava Alınana Gayıdarken...*” (Ulutürk 1992: 439) şiirinde bu durumu şöyle ifade etmiştir.

And olsun Mehemed Resulzadenin

«Azerbaycan» dèyen son nefesine:

Dünen yüz-yüz idik, bugünse min-min,

Yèr-göy göşulacaq hağğın sesine.

Kesilsin yad eller, tohünmasın gøy

Yurdumun bir solğun benövşesine.

«Azerbaycan» dèyen son nefesine.

Güneş, Halil Rıza’nın şiirlerinde en çok kullanılan kavramlardan biridir. Şiirlerinde sık sık güneşi güçlü kolları ile kucaklamaktadır. Bazen onu güneş isteyenlere paylaştırır, bazen güneşi ateşli gürz gibi başının üstüne kaldırıp sallar. Güneş, şairin eserlerinde adaletin, hakikatin, özgürlüğün sembolüdür. Güneş, Halil Rıza’nın kuvvetli lirik kahramanıdır. Şair, yaratıcılığının canına, kanına, embriyosuna ve hücrelerine işlemiş kahramanlığın, coşkunluğun, iyimserliğin ve savaşçılığın kaynağını şüphesiz buradan almıştır. Belki de yorulmak bilmeden yazmak, kalplere ışık taşımak, okuyucuları daima hayat aşkına sevk etmek de kuvvetli ışık kaynağı ile ilgilidir. Yüce maksat, ulvi gaye, yüksek mefkûre gibi takdim edilen güneş, şairin yaratıcılığında her şeyden evvel vatani Azerbaycan’dır, emekçi insanların elleridir, vatan kahramanlarıdır, oğlunun gözündeki sevinç ışığıdır (Tahir, 1999:122).

Halil Rıza, “*Gollarını Geniş Aç*” kitabındaki “*Heyat Düşünceleri*” (Ulutürk, 1965: 42) adlı şiirinde sanatının gücünden şöyle bahsetmektedir:

Zülmeti nur ile boğacağam men.

Ğerbde ulduz kimi batsam,

Şerge bah:

Şergden güneş kimi doğacağam men!

Bu dörtlükte Halil Rıza, Avrupa’ya göre doğuda bulunan Azerbaycan’da dünyaya geldiği için kendisini doğudan doğup dünyaya ışık saçan bir güneşe benzetmektedir.

Şairin, sanatsal dünya görüşünün gelişmesinde ve zenginleşmesinde Nizami Gencevî, Nesimi, Şah İsmail Hataî, Füzuli, Sâib-i Tebrizî klasik şiir temsilcileri Molla Penah Vakıf, Mirza Alekber Sabir gibi Azerbaycan şiirinin kurucuları ve Samet Vurgun, Mikayil Müşfik gibi Azerbaycan Sovyet şiirinin temsilcileri etkili olmuştur (Esgerli, 2012: 18). Bu büyük sanatkarların izlerini Halil Rıza’nın şiirlerinde görmek mümkündür.

Eserleri

Halil Rıza’nın eserleri şiir kitapları, çeviri eserleri ve akademik çalışmaları olarak üç bölüme ayrılmıştır. Şairin bazı şiir kitapları ölümünden sonra eşi tarafından düzenlenerek basıma hazırlanmıştır.

Şiir Kitapları

- “Bahar Gelir”, Uşakgencneşr, Bakı, 1957.

- “Behreli Gelin”, Molodaya Gvardiya, Moskva, 1959.
- “Seven Gözler”, Azərneşr, Bakı, 1959.
- “Mehebbet Dastanı”, Uşakgencneşr, Bakı, 1961.
- “Poema o Lyubvi”, Sovetskiy Pisatel, Moskva, 1961.
- “Menim Güneşim”, Azərneşr, Bakı, 1963.
- “Nastoyaşaya Lyubov” (Esil Sevgi), Sovetsky Pisatel, Moskva, 1963.
- “Gollarını Geniş Aç”, Azərneşr, Bakı, 1965.
- “Krasnodon Gartalları”, Genclik, Bakı, 1967.
- “Yeni Zirvelere”, Azərneşr, Bakı, 1971, Apostroff, Bakı, 2015.
- “Ucalıg”, Genclik, Bakı, 1973.
- “Doğmalıg”, Azərneşr, Bakı, 1977.
- “Taparam Seni”, Yazıcı, Bakı, 1980. - Apostroff, Bakı, 2014.
- “Marallar da Duz Yeyermiş”, Genclik, Bakı, 1981, Çinar-Çap, Bakı, 2009.
- “Ömrümden Uzun Geceler”, Genclik, Bakı, 1982.
- “Hara Gedir Bu Dünya”, Yazıcı, Bakı, 1983, Apostroff, Bakı, 2013.
- “Daşdan Çıhan Bulag”, Genclik, Bakı, 1986, Çinar-Çap, Bakı, 2009.
- “Menden Başlanır Veten”, Yazıcı, Bakı, 1988, Apostrof, Bakı, 2013.
- “Davam Edir 37”, Genclik, Bakı, 1992.
- “Ayla Güneş Arasında”, Yazıcı, Bakı, 1992, Apostroff, Bakı, 2014.
- “Uzun Süren Genclik”, Azərneşr, Bakı, 1994, Kitab Cemiyeti, Bakı, 1998.
- “Men Şergem”, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1994.
- “Bağışla Ey Veten”, Gorgud, Bakı, 1995.
- “Lefertova Zindanı”, Azərneşr, Bakı, 1998.
- “Azadlık”, Ankara, 1998.
- “Türkün Dastanı”, Bakı, Genclik, 2000.
- “Seçilmiş Eserleri”, 1-ci cild, Genclik, Bakı, 2001.
- “Men Onsuz da Ebediyyem”, Genclik, Bakı, 2003.
- “Seçilmiş Eserleri”, 2 cildde, I ve II cildler, Şerg-Gerb, Bakı, 2005.
- “Seçilmiş Eserler”, 5 cildde, I cild, Elm, Bakı, 2007.
- “Seçilmiş Eserler”, 5 cildde, II cild, Elm, Bakı, 2009.
- “Seçilmiş Eserler”, 5 cildde, III cild, Elm, Bakı, 2014.
- “Çıhış Edir Helil Rza”, (Şeirler), Ehter Neşriyyatı, İran, 2008.

- “Seçilmiş Eserleri”, (şeir ve poemalar), Tehsil, Bakı, 2012.
- “Doğmalığ ve Ucalığ”, Apostroff, Bakı, 2015.
- “Firengizname”, Apostroff, Bakı, 2016.

Tercüme Kitapları

- A. Laptev, “Balaca”, Genclik, Bakı, 1972.
- İlya Selvinski, “Babek”, Genclik, Bakı, 1975.
- Musa Celil, “Moabit Defteri”, Yazıcı, Bakı, 1979.
- “Gardaşlıg Çelengi”, Maarif, Bakı, 1982.
- “Dünyaya Pencere”, Maarif, Bakı, 1984, Çınar-Çap, Bakı, 2010.
- Robert Rojdestvenski, “Otuzuncu Esre Mektub”, Genclik, Bakı, 1984.
- “Turan Çelengi”, Elm, Bakı, 1993, Çınar-Çap, Bakı, 2005.
- Yusif Balasagunlu, “Gutadgu-bilig”, Genclik, Bakı, 1994, 2003.
- N. Gencevi, “Sirler Hezinesi” – Lirikası, Yazıcı, Bakı, 1988.
- N. Gencevi, “Yeddi Gözel”, Ensiklopediya, 2000.
- N. Gencevi, “İsgendername”, Genclik, Bakı, 2002.
- Nizami Gencevi, Lirikası, “Sirler Hezinesi”, “Yeddi Gözel”, (tekrar neşr), İdeal-print, 2011.

Akademik Çalışmaları

• “Müharibeden Sonrakı Azərbaycan Sovet Edebiyyatında Poema Jarnı (1945-1950)”, Namizedlik Dissertasiya. (Elyazma Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universitetinin kitabhanasında saqlanılır), 1963.

• “Magsud Şeyhzadenin Bedii Yaradıcılığı ve Azərbaycan-Özbek Edebi Alegelerinin Aktual Problemleri”, Doktorluk Dissertasiyası. (Elyazma Azərbaycan AMEA Nizami adına Edebiyyat İnstitutunun kitabhanasında saqlanır), 1985.

- “Magsud Şeyhzade” Elm, Bakı, 1978.
- “Magsud Şeyhzadenin Bedii Yaradıcılığı”, Elm, Bakı, 1982.
- “Dramaturgiyada Edebi Elageler”, Elm, Bakı, 1987.
- “Sabir Rüstəmhanlı Haggında”, Mütercim, Bakı, 1998.
- “Ustadı Bahtiyar Vahabzade Haggında”, Azərbaycan, Bakı, 1999.
- “Refiq Zeka Hendan Haggında”, Mütercim, Bakı, 1999.
- “Resul Rza Hesreti”, Elm, Bakı, 2000.
- “Mene Benze”, Genclik, Bakı, 2000.
- “Edebi Tengid”, Mütercim, Bakı, 2003.
- “Dünyanın Edebi Heritesi”, Çınar-Çap, Bakı, 2008.
- “Magsud Şeyhzade” ve “Azərbaycan Defteri”, Apostroff, Bakı, 2014.
- “Dramaturgiyada Edebi Elageler”, Elm, Bakı, 2014.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Halil Rıza Ulutürk yaşamı boyunca bugüne kadar yayını yapılmış, 36 şiir kitabı, 12 tercüme kitap ve 14 akademik çalışma kaleme almıştır.

Halil Rıza Ulutürk, Azerbaycan'ın yetiştirdiği Türklük bilinci yüksek, en nitelikli ve en üretken şairlerden biridir. Halil Rıza Ulutürk ile ilgili yapmış olduğumuz araştırmalar sonucunda şairin, gençlik yıllarında Sovyet coğrafyasındaki sanatçıların genelinde olduğu gibi, bir başka deyişle dönemin getirdiği içinde bulunulan şartlar nedeniyle Lenin'e, komünizme, 26'lara, II. Dünya Savaşı'na ve bu savaşta kahramanlık gösteren Sovyet askerlerine övgü dolu şiirler yazdığı da görülmektedir. Bunun yanında doğa temalı şiirleri de vardır. 1960'lı yıllarda şair, Rusya'da olması hasebiyle sıla özlemini yansıtan şiirler yazmıştır. Bu özlemi anlatmak için Hazar Denizi'ni, Bakü'yü, doğduğu yer olan Salyan'ı ve Azerbaycan'ın diğer yerlerini şiirine konu etmiştir. Yine bu dönemde Halil Rıza, Sovyetlerin baskıcı ve sansürcü uygulamalarından kurtulabilmek için özgürlük ve bağımsızlık temalı şiirlerini farklı coğrafyalardaki toplumlar üzerinden ifade etmiştir. Konu bazen Afrika bazen İran (Güney Azerbaycan) olmuştur. Ancak şiirlerde çok net olarak görülen aslında Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve özgürlüğüdür.

Şair, 1970'li ve 1980'li yıllarda milliyetçilik, Türkçülük, Turancılık duygularıyla şiirler yazmıştır. Bu dönemde Türk diline, Türk büyüklerine, bayrağa, Türk dünyasına şiirler yazmıştır. Artık Halil Rıza, özgürlük ve bağımsızlık duygularını da şiirlerinde açık açık ifade etmeye başlamıştır. Özellikle 1980'li yıllarda şair, sanatçı kimliğinin yanı sıra fikir adamı kimliğiyle de karşımıza çıkmaktadır. Azerbaycan Azadlık Hareketi'nin liderlerinden birisi konumuna gelen Halil Rıza, aynı zamanda Halk Cephesi içerisinde de kendisine saygın bir yer edinmiştir. Dolayısıyla Halil Rıza Ulutürk için hayatını Azerbaycan'a, Türk diline ve Türk dünyasına adanmış şair, akademisyen ve fikir adamı demek mümkündür.

KAYNAKÇA

Abbaslı, T. (2015). *Bir od-alov oğul*, Medeniyet - Azerbaycan Respublikası Medeniyet Nazirliyinin Neşri.

Altaylı, S. (1998). *Azadlıq şiirler*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları/2086.

Altaylı, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi sözlüğü*, 2. Cilt, K-Z, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ehmedov, T. (2002). *Xelil Rza Ulutürk*, Azerbaycan Milli Ensiklopediyası, Neşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, Bakı.

Erenoğlu, D. (2005). Şair Halil Rıza Ulutürk ve Men Şergem adlı eseri (Eserdeki şiirler üzerine dil incelemesi), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Esgerli, E. (2003). *Milli ve beşeri senetkar, Helil Rza Ulutürk, Men onsuz da ebediyem*, Genclik, Bakı.

Esgerli, E. (2012). *Xelil Rza Ulutürk'ün poetikası*, Aspoliqraf, Bakı.

Esgerli, E. (2015). *Xelil Rza Ulutürk (heyatı, fealiyyeti, seneti)*, Elm ve Tehsil.

Esgerli, E. (2017). *Xelil Rza Ulutürk biblioqrafiya*, Azerbaycan Milli Kitabxanası.

Garayev, Y. (1999). "Sözlerin Nurdan Don Geysin" Firengiz Ulutürk (Düz.), İlk Allahım Son Allahım – Mübariza, Genclik, Bakı.

Hebibbeyli, İ. (2017). *Xelil Rza Ulutürk biblioqrafiya*, Azerbaycan Milli Kitabxanası, Bakı.

İmamberdiyev, G. (1999). "Şair vüs'eti" Firengiz Ulutürk (Ed.), İlk Allahım son Allahım – mübariza, Genclik, Bakı.

Kerimova, H. (2002). *Xelil Rza Ulutürk'ün felsefi görüşleri*, Genclik.

Kırtay, O. (2023). Sovyetler Birliği'nde kitap yasakları özelinde sansür uygulamaları, *Kütüphane, Arşiv ve Müze Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 117-131.

- Nebiyev, B. (1999). “Şair Mövgeyi” Firengiz Ulutürk (Ed.) İlk Allahım Son Allahım – mübariza, Genclik, Bakı.
- Nebiyev, B. (2009). *İstiqlal şairi seçilmiş eserleri*, Üçüncü Cild, Çinar-Çap.
- Özdemir, B. (2018). Azərbaycan Pioner Teşkilatı və Sovyet toplumunun inşası sürecində çocuklar, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 7(1), 91-101.
- Salmanov, Ş. (1999). “Dost Sözü” Firengiz Ulutürk (Ed.) İlk Allahım son Allahım – mübariza, Genclik.
- Şükürov, V. (2022). 20. yüzylın 1950’li yıllarında “Velikorus” sovenizmi ve Azərbaycan, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 9(3), 930-945.
- Tahir, S. (1999). “Güneşden Pay Alan Şair”, Firengiz Ulutürk (Ed.) İlk Allahım Son Allahım – mübariza, Genclik.
- Ulutürk, F. H. (1998). *Xelil Rza kederimle gol-boyun*, Gorgud Neşriyyatı.
- Ulutürk, H. R. (1965), *Gollarını geniş aç!*, Azernesr.
- Ulutürk, H. R. (1992), *Davam edir 37*, Genclik.
- Ulutürk, H. R. (2005). *Seçilmiş eserleri*, I. Cilt, Firengiz Ulutürk (Ed.), Şerg-Gerb.
- Ulutürk, H. R. (2006). *Lefortovo zindanında*, Çinar-Çap.
- Vahabzade, B. (1999). “İstiglal şairi” Firengiz Ulutürk (Ed.), İlk Allahım Son Allahım – mübariza, Genclik.